

EDUCATION ANALYTICS

Kartläggning av tillgång till tillgängliga läromedel

Jan Hylén och Mats Östling

Innehåll

1. Bakgrund.....	2
Myndigheten för tillgängliga medier.....	2
Specialpedagogiska skolmyndigheten.....	2
Definitioner och begrepp	3
2. Genomförande av kartläggningen.....	3
3. Kartläggningens resultat.....	5
Från förskola till gymnasium	5
Folkhögskola.....	6
Yrkeshögskola.....	6
Högskola och universitet	7
Synpunkter från intresseorganisationerna.....	8
Synpunkter från förlag och producenter.....	8
4. Reflektioner runt resultatet	9
Förskolan	9
Grundskolan	9
Grundsärskolan	9
Gymnasieskolan.....	10
Gymnasiesärskolan.....	10
Specialskolan	11
Utbudet för förskola till gymnasieskola	11
Folkhögskolan.....	11
Yrkeshögskolan.....	11
Högskolor och universitet	12
Övriga skolformer	12
5. Diskussion runt kartläggningens genomförande.....	12
6. Slutsatser	14

1. Bakgrund

Myndigheten för tillgängliga medier (MTM) har av regeringen fått i uppdrag att göra en översyn av tillgången till tillgängliga läromedel från förskola till högskola.¹ Uppdraget genomförs i samverkan med Specialpedagogiska skolmyndigheten, SPSM.

Uppdraget ska redovisas till Kulturdepartementet och Utbildningsdepartementet senast den 31 januari 2018. Redovisningen ska innehålla en beskrivning av hur tillgången till tillgängliga läromedel ser ut i samtliga skolformer från förskola till högskola samt en redogörelse för möjliga åtgärder och förändringar av produktion och distribution av sådana läromedel. För att kunna göra en sådan beskrivning har en kartläggning genomförts. Uppdraget att genomföra kartläggningen gick till Education Analytics AB² som här redovisar sitt arbete.

Myndigheten för tillgängliga medier

Myndighetens för tillgängliga mediers (MTM) uppdrag är att vara ett nationellt kunskapscentrum för tillgängliga medier och arbeta för att alla ska ha tillgång till litteratur och samhällsinformation utifrån vars och ens förutsättningar, oavsett läsförmåga eller funktionsnedsättning. MTM är med andra ord inte en skolmyndighet

MTM producerar och distribuerar taltidningar, talböcker och punktskriftsböcker samt lättläst litteratur. Ett särskilt uppdrag är att ge studerande på högskola tillgång till anpassad studielitteratur. Produktionen utgår från beställningar av studenter och gäller enbart för högskolan, inte för övriga skolformer.

Talböcker, punktskriftsböcker och lättlästa böcker som produceras för barn och unga är framför allt skönlitteratur och till viss del faktaböcker, men inte läromedel. MTM:s lättlästa böcker köps via förlaget eller bokhandeln. Talböcker och punktskriftsböcker lånas via Legimus, både skön- fack och högskolans kurslitteratur. För att en skola ska kunna förmedla talböcker krävs det att det finns ett skolbibliotek som kan registrera talboksberättigade elever så att de får ett eget konto i Legimus. Legimus innehåller med, få undantag, inte läromedel, men inom skolan kan skön- och facklitteratur användas inom undervisningen, till exempel klassuppsättningar med romaner som läses och diskuteras.

Enligt 17 § upphovsrättslagen har var och en rätt att framställa sådana exemplar av ett verk som en person med en funktionsnedsättning behöver för att kunna ta del av verket, utan att betala upphovsmannen eller fråga om lov. Detta brukar kallas att man anpassar verket. MTM:s talböcker och punktskriftsböcker produceras med stöd av § 17.

Specialpedagogiska skolmyndigheten

Specialpedagogiska skolmyndigheten (SPSM) har i uppgift att arbeta för att barn, unga och vuxna oavsett funktionsförmåga ska få förutsättningar att nå målen för sin utbildning. Det gör man genom specialpedagogiskt stöd, undervisning i specialsolor, tillgängliga läromedel och statsbidrag. Det stöd som erbjuds kan handla om individens lärande, pedagogers arbete eller verksamhet och organisation. SPSM:s kompetens kompletterar skolhuvudmännens och skolornas egna resurser.

SPSM ger också produktionsstöd för framställning av läromedel, både i form av konsultativt stöd och ekonomiska bidrag. Det ges till läromedelsförlag och andra producenter på marknaden. Det ekonomiska stödet kan lämnas till kostnader för förstudier, utveckling av läromedelsframställning,

¹ Ku2017/00506/MF

² <http://educationanalytics.se/>

anpassning och utveckling av enskilda läromedel samt marknadsföring. Enligt sin instruktion³ får SPSM "utveckla, anpassa, framställa och distribuera sådana läromedel i den utsträckning behoven inte kan tillgodoses på den kommersiella läromedelsmarknaden". I de fall SPSM anpassar förlagsutgivna läromedel sker det med stöd av §17. SPSM har också ansvaret för att informera om läromedelsutbudet för elever med funktionsnedsättning, vilket bland annat sker genom tjänsten Hitta läromedel. I Hitta läromedel finns en samlad information om marknadens utbud av tillgängliga och anpassade läromedel.

Definitioner och begrepp

Begreppet tillgänglighet används för att beskriva hur väl en verksamhet, plats eller lokal fungerar för personer med funktionsnedsättning. Ett tillgängligt läromedel har sådana egenskaper som gör att personer med funktionsnedsättning kan ta del av innehållet. Ett läromedel kan vara tillgängligt genom sin grunddesign eller genom att det anpassats på olika sätt.

Anpassning är en aktivitet som avser att göra ett läromedel tillgängligt för person med funktionsnedsättning. Tillgängligheten kan antingen beskrivas utifrån funktionsnedsättning eller utifrån de egenskaper som gör läromedlet tillgängligt.

Det finns ingen fastslagen definition av läromedel, men i kartlägningsarbetet ska ett läromedel uppfylla följande kriterier: Det ska vara ett förlags- eller producentutgivet material med tydlig koppling till nationella läroplaner, kursplaner och andra styrdokument eller av verksamheten fastslagna utbildningsplaner eller kursplaner. Det är avsett att användas i ett pedagogiskt sammanhang och omfattar ibland ett större område som ett ämne, kurs eller årskurs. Text, bild, ljud och video kan ingå i läromedlet. Inom förskoleverksamheten kan läromedel också omfatta pedagogiskt material.

2. Genomförande av kartläggningen

Kartläggningen har genomförts under april till augusti 2017. Information har inhämtats dels från en serie enkäter till olika målgrupper, dels med hjälp av intervjuer, dokumentstudier och studiebesök. Den omfattar samtliga skolformer från förskola till högskola, det vill säga:

- Förskola
- Förskoleklass och grundskola
- Grundsärskola
- Specialskola
- Sameskola
- Gymnasium
- Gymnasiesärskola
- Kommunal vuxenutbildning
- Särskild utbildning för vuxna
- Folkhögskola
- Yrkehögskola
- Högskola och universitet

För att kunna fånga in synpunkter från så många olika skolformer under relativt kort tid, dessutom under perioden då sommarlovet inföll, genomfördes en serie enkäter. De målgrupper vi vänt oss till är pedagoger, förskolechefer och rektorer samt speciallärare och specialpedagoger inom kommunala

³ <https://www.spsm.se/om-oss/organisation-och-uppdrag/regleringsbrev-och-instruktion/>

och fristående skolhuvudmän. Vidare riktade vi oss till skolbibliotekarier. En förfrågan har också riktats till samtliga kommunala skolhuvudmän med fristående förskolor i kommunen som utifrån sitt tillsynsansvar för fristående förskolor har kännedom om situationen för barn med funktionsnedsättning. Personal inom grundsärskolan, gymnasiesärskolan och särskild utbildning för vuxna har svarat på samma enkät som gått till övrig personal inom skolan. Respondenterna har vi nått vi via skoldatatek⁴, genom adresslistor från MTM och SPSM samt sökningar på internet.

Intervjuer för att samla in information har genomförts med specialskolan, skoldatatek, grundsärskola och gymnasiesärskola.

Inom gymnasieskolan och den kommunala vuxenutbildningen har vi, förutom ovanstående grupper, använt adresslistor med kontaktpersoner och intresserade som används inom MTM och SPSM. För folkhögskolans del har enkäten skickats till rektorerna för samtliga folkhögskolor. Vid högskolorna har enkäter riktats dels till samordnarna av särskilt pedagogiskt stöd för studerande med funktionsnedsättning och dels bibliotekarier på universitets- eller högskolebiblioteken. I några fall har också IKT-pedagogiskt stöd tillfrågats. Vidare ombads samordnarna att sprida en särskild enkät till studerande som de har kontakt med, för att om möjligt även få in ett antal användares synpunkter.

På yrkeshögskoleutbildningarna (YH-utbildningarna) genomfördes ingen enkätinsamling. Istället har information samlats in från Myndigheten för yrkeshögskolan via samtal och annat underlag, dels intervjuer med några YH-anordnare.

En medveten strategi för att få in många svar har varit att göra det möjligt att sprida enkäterna vidare via länkar (bland annat på sociala medier) utan utredarnas kännedom. Målsättningen har varit att under den korta utredningstiden maximera antalet svar för att fånga så många olika röster som möjligt. Den valda strategin innebär dels att det kan variera om det inkommit ett samlat svar eller flera olika svar från en viss utbildningsanordnare. Vissa har svarat enbart utifrån sin personliga erfarenhet medan andra sammanställt information från hela verksamheten. Det gör att det inte är möjligt att uttala sig om representativiteten i svaren. Ett ytterligare skäl till att representativiteten är okänd är att det är svårt att veta hur stor målgruppen är, det finns uppskattningar men inga exakta antal.

Målsättningen har inte varit ett statistiskt säkerställt eller representativt underlag, utan fokus har varit på att via en bred informationsinsamling få en bild av tillgång och tillgänglighet. Sammantaget har drygt 700 enkätsvar inkommit.

Vidare har ett antal läromedelsförlag intervjuats. Det har framför allt gällt stora förlag med en bred utgivning. Ett antal mindre förlag med en speciell inriktning mot någon eller några elevgrupper, har getts möjlighet att besvara ett antal frågor per e-post. Dessutom har utbudet av läromedel granskats utifrån SPSM:s databas "Hitta läromedel" samt det material som publicerats på SPSM:s webbshop.

Utöver det har ett stort antal andra organisationer och myndigheter informerats om kartläggningsarbetet och getts möjlighet att bidra med underlag och synpunkter. Slutligen har vi inbjudit organisationerna Funktionsrätt Sverige samt Lika Unika, inklusive deras medlemsförbund, till ett öppet möte där de haft möjlighet att ta del av preliminära utredningsresultat och kunnat ge sina kommentarer.

⁴ <http://www.skoldatatek.se/>

3. Kartläggningens resultat

Från förskola till gymnasium

Inom förskolan, grundskolan och gymnasieskolan tycks behovet av tillgängliga läromedel tillgodoses på likartat sätt. Det tycks vara ungefär lika vanligt att man skapar eget material, att man köper ett befintligt material samt en anpassning från en producent (till exempel SPSM eller Inläsningstjänst⁵), eller att man köper befintliga läromedel och anpassar dem lokalt till exempel genom pedagogiska insatser eller genom att föra över dem till annat format, eller slutligen att man köper befintliga läromedel av förlag eller producent som är tillgängliga. Det är inte heller några direkta skillnader mellan fristående aktörer och kommunala, utom ifråga om att Inläsningstjänst meddelar att de har något lägre andel kunder bland fristående skolhuvudmän jämfört med kommunala. Inom särskolan, folkhögskola och YH tycks det däremot vanligare att pedagogerna skapar eget material.

De svar som skiljer ut sig är skolbibliotekariernas svar. För dem är det vanligaste att köpa ett befintligt läromedel samt en anpassning eller att köpa befintliga läromedel som redan är tillgängliga. Det stämmer väl med deras roll jämfört med pedagogernas roll.

Det är ovanligt, även om det förekommer, att man svarar att man inte överhuvudtaget erbjuder tillgängliga läromedel trots att man har elever med behov av detta i verksamheten.

I kommentarerna till frågan om hur man tillgodoser behovet av tillgängliga läromedel skriver många att man har kommunlicens på Inläsningstjänsts tjänster.

Vidare sägs bland annat: "Lärare idag skapar gärna eget material, vilket försvårar anpassning som finns tillgänglig i form av inlästa böcker. Vi har OCR-scanning och talsyntes och/eller scannerappar. [Det] fungerar ibland men inte alltid på grund av bristande intresse/kunskap/engagemang."

En annan person skriver: "Vi har kommunlicens på alternativa verktyg [...] vilka även får användas i hemmen. Texter anpassas, ljudfiler skapas m.m. i de fall där läromedlen inte passar elevens behov. Det är beslutat att alla läromedel numera ska ha ljudstöd för att vara aktuella för inköp."

En tredje ger följande exempel: "Dyslektiker kan genom skolans bibliotek få tillgång till Legimus. Ibland vet vi vid skolstart om att elever har behov av sådana insatser, ibland upptäcks det längs vägen. En del elever är själva väldigt medvetna och påtalar sina problem och behov, andra verkar inte veta att det finns möjlighet till tillgängliga läromedel."

Vidare ombads de svarande att ange om det fanns behov av läromedel med olika läromedelsegenskaper i deras verksamhet. Ifråga om behov av läromedel med olika egenskaper tycks mönstren i svaren vara likartade oavsett ålder och skolform.⁶ Inspelad text är den egenskap som flest ser behov av i sin verksamhet, därefter lättläst text, individuella inställningar samt alternativ och kompletterande kommunikation (AKK). De läromedelsegenskaper som minst antal av de svarande framhåller är sensoriska läromedel, läromedel med tryckt punktskrift och läromedel med alternativa styrsätt. Att efterfrågan på sådana läromedelsegenskaper som tillgodoser behov hos de stora funktionshindersgrupperna är störst är naturligt. Det innebär inte att dessa gruppers behov är viktigare än andra mindre gruppers.

⁵ ILT Inläsningstjänst är ett företag som läser in läromedel som ljudböcker och i undantagsfall talböcker. De har kommunövergripande avtal med 273 av Sveriges 290 kommuner och når cirka 1,3 miljoner elever.

⁶ För en beskrivning av olika läromedelsegenskaper som ökar tillgängligheten, se <http://hittalaromedel.spsm.se/laromedelsegenskaper/laromedelsegenskaper/>

Pedagoger inom särskola, träningsskola och specialskolan anger att de ägnar mycket tid att anpassa befintliga läromedel, men framför allt skapa eget material. En form av anpassning är att använda delar från flera olika läromedel som kompletteras med egen produktion. Pedagogisk anpassning som rör läromedlet i en undervisningssituation är genomgående ett avgörande inslag i arbetet med läromedel inom de flesta skolformer, och behovet av många olika läromedel och andra resurser är stort.

Även om kartläggningen syftar till att visa på situationen för barn och elever med funktionsnedsättningar så ställdes frågan om det finns andra grupper som också har behov av tillgängliga läromedel. Svaren visar på svårigheten att tolka olika begrepp: läs- och skrivsvårigheter lyfts fram, samt i viss mån språkstörning trots att dessa är att betrakta som funktionsnedsättningar. Tillsammans med nyanlända barn och elever samt, för eftergymnasial utbildning, bristande skolbakgrund visar detta på ett stort behov av stöd också för grupper utan styrkt funktionsnedsättning eller en tydlig behovsbild – en "gråzon" som flera respondenter uttrycker det.

Folkhögskola

Inom folkhögskolan har svar inkommit från 61 av landets 154 folkhögskolor. Sammantaget anges omkring 20 procent av de studerande ha behov av tillgängliga läromedel i någon form. Drygt 8 av 10 svarande säger att lärarna på folkhögskolan oftare skapar egna material än köper in befintliga tillgängliga läromedel. Ett viktigt skäl till detta är sannolikt att folkhögskolorna inte har nationell fastställda kurs- eller läroplaner utan man skriver sina egna planer. Därmed är det också svårare att hitta färdigproducerade läromedel. Istället tycks pedagogiska insatser på skolan vara vanliga för att öka tillgängligheten för de studerande.

Folkhögskolorna har möjlighet att ansöka om extra medel för deltagare med funktionsnedsättning, både i form av förstärkningsbidrag från Folkbildningsrådet och som statsbidrag från SPSM. Knappt hälften av de svarande anger att de söker sådana bidrag. Bland orsakerna till att inte söka anges dels att man inte har det behovet, eller att behovet är litet, dels att det är svårt att förutse behoven eller att det inte är kostnadseffektivt att söka. I kommentarerna sägs: "För dålig kostnadstäckning för att det skall vara värt tiden." "Svårt att prognostisera, löser situationer när de uppstår."

Studerande som har en synnedsättning kan, utöver redan nämnt stöd, beställa anpassning av kurslitteratur av Synskadades riksförbund som producerar tillgängliga läromedel med ekonomiskt stöd från SPSM.

Av de avslutande kommentarerna framgår att andelen studerande som har behov av anpassning ökar, liksom variationen när det gäller behoven. Utbudet av tillgängliga eller anpassade läromedel är dock bristfälligt, vilket leder till ett omfattande eget anpassningsarbete. Det ställer också stora krav på att fortbilda den egna personalen.

Yrkeshögskola

YH är en eftergymnasial utbildningsform med stark koppling till arbetslivets behov. Det kräver stor flexibilitet och utbildningarna har sina egna kursplaner, vilket innebär att det vanligen är svårt att hitta kurslitteratur till utbildningarna. Istället förpackas mycket av informationen i olika presentationer samt att webb, internet, film och egna kompendier är vanliga källor för undervisningen. Utbildningsanordnarna av yrkeshögskoleutbildning ansvarar för att de studerande som behöver stöd för att kunna genomföra sin utbildning, också får stöd. För detta kan utbildningsanordnarna ansöka om särskilt pedagogiskt stöd. En studerande som har behov av särskilt pedagogiskt stöd i utbildningen ska få det stöd han eller hon behöver. Särskilt pedagogiskt stöd kan innebära olika former av insatser och åtgärder för att kompensera svårigheter i studiesituationen.

Exempel på sådana insatser kan vara anteckningsstöd, mentorstöd, utökad lärartid, teckenspråkstolkning, inläsning av litteratur eller anpassad examination. Vanligast är utökad lärartid och förlängd eller alternativ examination. Utbildningsanordnaren ansöker om ett utökat statsbidrag för studerande med en varaktig funktionsnedsättning. Andelen studerande med någon form av funktionsnedsättning anges till ca 20 procent. Av de studerande som uppgett sig ha en funktionsnedsättning är det 58 procent som anger att de inte behöver eller vill ha särskilt stöd. Detta stämmer väl överens med vad utbildningsanordnare säger: många studerande vill klara sig utan stöd för att kunna fungera självständigt i en kommande anställning. Det innebär i sin tur att det kan ta längre tid innan diskussioner kring nödvändiga stödinsatser för den studerande kommer igång.

Enligt Myndigheten för yrkeshögskolan (MYH) ansöker drygt 40 procent av utbildningsanordnarna om särskilt pedagogiskt stöd, medan nästan 70 procent erbjuder särskilt stöd utan att ansöka hos staten om extra bidrag.

Orsakerna att inte söka är dels att behovet är för varje anordnare är litet och varierande, dels att det är svårt att förutse behoven eller att det inte är kostnadseffektivt. Att de studerande avstår från stöd, åtminstone i början av utbildningen, är en bidragande orsak.

Högskola och universitet

Av enkätsvaren från samordnarna samt högskolebibliotekarierna har svar inkommit från sammantaget 37 av landets drygt 50 lärosäten. Vidare har 30 svar inkommit från studerande vid 3 olika lärosäten.

Studenter med en varaktig funktionsnedsättning som inverkar på studierna har rätt till särskilt pedagogiskt stöd via högskolan. För att få sådant stöd ska dock studenten genom intyg eller utredning från sakkunnig styrka sitt behov. Av statistik från samordnarnätverket framgår att antalet kända studerande med funktionsnedsättning successivt ökar. Flera av de svarande påtalar dock att statistiken bygger på de studerande som har kontakt med en samordnare och som uppvisat en utredning eller diagnos som styrker hans eller hennes funktionsnedsättning. Flera menar att det finns en stor osäkerhet kring hur många studerande som aktivt söker det stöd de har rätt till.

Den tillgängliga kurslitteratur som inte går att införskaffa via marknaden förmedlas av högskolebiblioteken, produceras av MTM och lånas via Legimus. Studenten ska ha en funktionsnedsättning för att ta del av Legimus utbud men behöver inte styrka sitt behov med intyg.

Av de svarande samordnarna anser omkring hälften att de behov av tillgängliga läromedel som finns på deras lärosäte, tillgodoses ”i hög utsträckning”, lika många att det sker ”i viss utsträckning”. En person menar att det inte sker alls. Bland högskolebibliotekarierna är det dubbelt så många som anser att det ”i viss utsträckning” som att det sker ”i hög utsträckning”. Även här är det en person som menar att det inte sker alls.

Tillgången till läromedel för studerande inom högskolan förefaller inte vara det stora problemet. De flesta svar som erhålls gäller ofta behov av andra slag och som är ett ansvar för respektive lärosäte. Den typ av anpassning av kurslitteratur med mera som lärosätena erbjuder de studerande är framför allt talsyntesprogram eller talböcker, OCR-scanning (som innebär att ”låsta” PDF-filer och andra dokument kan tolkas av talsyntes), förlängd lånetid av kurslitteratur på biblioteket och rättstavningsprogram med mera. Vidare nämns synstödsprogram till synsvaga, textning av ljudfiler och filmer, anteckningshjälp, längre tid för att skriva tentamen, mentorskap, stöd och hjälp med skrivandet.

Studenter med annat modersmål än svenska anges av många i enkäten ha behov av anpassningar men saknar detta idag. Några återkommer till att det sannolikt finns många studenter som egentligen har behov av olika typer av anpassningar men som inte kontaktat samordnaren. Det tycks bero dels på att alla inte har information om de möjligheter som står till buds och dels att många studenter befinner sig i en gråzon som innebär att de har behov av anpassningar men saknar en diagnos som ger dem denna rätt.

De studenter som svarat på en enkät anger ofta att Legimus är den anpassning de erbjuds. Annat som nämns är att få använda en dator vid tentamen, kurslitteratur på ljudfil, anteckningsstöd, förlängd skrivtid vid tentamen och talsyntes. En person kommenterar dock att talsyntesen inte fungerar för naturvetenskaplig litteratur som innehåller matematiska formler. Även den ökande användningen av video upplevs som ett problem, då textning inte finns med.

Bland möjliga förbättringar av situationen lyfter de studenter framför allt två teman: dels ökad kunskap inom högskolan om funktionsnedsättningar och teknik för anpassning, och dels snabbare tillgång till inläst kursmaterial genom snabbare produktion eller att kurslitteraturlistor publiceras i god tid innan kursstart.

Synpunkter från intresseorganisationerna

Vid ett möte med intresseorganisationerna påpekades att elever med synnedsättning har problem med att det är långa produktionstider för nya läromedel i punktskrift. Dessa är emellanåt också fulla av korrekturfel vilket innebär att de kan vara svårlästa. Detsamma gäller även de nationella proven. Matematikuppgifter kan bli helt olösbare genom korrekturfel vilket innebär att man kan ifrågasätta om eleverna med synnedsättning får samma läromedel och prov som övriga elever eller om likvärdigheten är satt ur spel.

Det påpekades vidare att det är olyckligt att det finns två olika system för personer med dyslexi eller personer som av andra skäl är i behov av talböcker. Inom grund- och gymnasieskolan är det skolhuvudmannens uppgift att anskaffa sådant material, vilket inte alltid sker. För personer inom högskolan tillhandahålls material kostnadsfritt via Legimus.

Det framhölls att syntolkning av bilder eller filmer kan vara till nytta för långt fler grupper än bara personer med synnedsättning. Även personer med dyslexi, afasi och autism kan ha stor hjälp av syntolkning.

Slutligen framhölls det också att teknikutvecklingen visserligen är snabb och skulle kunna skapa nya lösningar. Men dessa kommer inte alltid elever och studenter till del på grund av kompetensbrist hos pedagoger och utbildningsanordnare.

Synpunkter från förlag och producenter

Ett antal av de största läromedelsförlagen har intervjuats och ett antal mindre nischföretag som producerar tillgängliga läromedel har beretts möjlighet att via e-post besvara frågor om sin syn på tillgängliga läromedel.

Det råder en samstämmig syn mellan förlagen om att digitaliseringen innebär att allt fler nyutkomna läromedel är tillgängliga för fler grupper redan i sin grundkonstruktion, det vill säga "by design". Digitaliseringen gör det mindre kostnadsdrivande att bygga in olika anpassningar redan från början, och har ett förlag redan utvecklat eller köpt in ett verktyg, som ett typsnitt för dyslektiker eller stöd för talsyntes, läslinjal eller fokusläge, så kan detta återanvändas i nya läromedel utan större kostnad. Vanligen gynnar detta betydligt bredare elevgrupper än enbart elever med funktionshinder.

Läromedelsförlagen uttrycker uppskattning för den kompetens inom SPSM som de kan få ta del av angående hur man bäst tillgodoser olika elevgruppers behov. Flera av de stora förlagen menar att rådgivningsverksamheten är viktigare för dem än de medel de eventuellt kan få i produktionsstöd. För en del av de små och specialiserade företagen är SPSM:s produktionsstöd en viktig del för att utveckla läromedel. De stora förlagen och de flesta av de specialiserade förlagen upplever att produktionsstödet inte stör marknadsförutsättningarna. Samma sak gäller SPSM:s egen produktion av läromedel och anpassningar.

Flera förlag säger sig också önska hjälp från SPSM med omvärldsbevakning inom området tillgängliga läromedel. Det kan gälla ny forskning, teknisk utveckling, nya EU-regler eller nya svenska regler. Ett nyhetsbrev eller liknande som riktar sig till producenter av läromedel efterlyses.

Vad gäller framtiden så lyfter samtliga fram de möjligheter som en fortsatt digitalisering medför men också ett antal krav som den ställer. Bland kraven nämns åter det stora behovet av nationella standarder där Sverige beskrivs som senkommet. Områden som nämns är bland annat metadatauppmärkning av läroplanerna, standarder för inloggning och nationella arkiv med personuppgifter. Bland möjligheterna nämns till exempel att allt mer funktionalitet byggs in direkt i webbläsaren vilket gör den tillgänglig för alla utan extra kostnad. Det kan vara text till tal (talsyntes), tal till text, ögonrörelsestyrning med mera. Men teknikutvecklingen kan också komma att medföra nya utmaningar för tillgängligheten. Hur kan man till exempel tillgängliggöra tredimensionella miljöer i Virtual Reality eller hologram för personer med synnedsättning?

4. Reflektioner runt resultatet

Förskolan

I undersökningsmaterialet för förskolan förekommer inte några systematiska skillnader beroende på om det är en kommunal eller fristående huvudman för förskolan. Ett skäl till detta kan vara att i många fall är det kommunens specialpedagoger som ansvarar även för de fristående förskolorna, vilket också innebär att de har samma tillgång till det särskilda pedagogiska materialet som kommunen disponerar.

De främsta brister som lyfts fram av de svarande finns inom tre områden: personalens kompetens i frågor om funktionsnedsättningar men också ifråga om vilket tillgängligt material som finns och vilka anpassningar som är möjliga. Vidare huvudmannens ekonomi som försvårar inköp både av pedagogiskt material och teknik som kan hjälpa till att anpassa den pedagogiska situationen. En tredje faktor som nämns är brister i utbudet av tillgängliga läromedel för förskolan.

Grundskolan

Inom grundskolan tycks situationen vara likartad den i förskolan. Det syns i materialet inga systematiska skillnader mellan olika typer av huvudmän. I grundskolan är de brister som lyfts fram till stor del desamma som i förskolan. Utöver kompetensluckor, bristande ekonomi och utbud av läromedel så nämns även brister i existerande tillgängliga läromedel. Det gäller till exempel att de olika förlagens läromedel är olika sinsemellan vilket gör att eleverna måste lära sig att hantera många olika läromedel. Som en person kommenterar: "för den som behöver tydlig struktur, tydlighet och att "känna igen sig" utan att det kräver för stor ansträngning, är digitala läromedel inte så lätta". Avsaknaden av standards för digitala läromedel återkommer bland svaren.

Grundsärskolan

För grundsärskolans del visar Skolverkets statistik att antalet elever som är inskrivna i särskolan minskat för varje år under de senaste tio åren, från knappt 14 000 elever 2007 till knappt 10 000

elever 2016. Samtidigt har andelen som är inskrivna i träningskolan ökat, sannolikt beroende på att antalet elever i träningskola legat relativt konstant under perioden. Som nämndes tycks det vara vanligt för pedagoger i särskolan att skapa eget material, vilket framgår av enkätsvar och i samtal. Personer som arbetar med träningskolan skriver att de "anpassar läromedel som har med skriv- och läsinlärning att göra och bearbetar materialet så att elevens ska tycka att uppgifterna är motiverande". Variation och många olika behov i samma klass är också skäl att skapa eget, liksom att arbetet utgår från elevernas intressen.

Vad gäller förekommande brister så återkommer synpunkten om svårigheten med att framför allt de digitala läromedlen är olika utformade. "Det borde finnas vissa generella krav på tillgänglighet i digitala läromedel, i synnerhet på de läromedel som SPSM ger produktionsstöd, men helst för alla." En annan person skriver att "det saknas bra, tydliga läromedel för vår grupp av barn [träningsskolan]. Även digitalt så finns det få program som inte kostar en massa. De flesta har flerfunktionsnedsättningar vilket ofta kräver individuella Anpassningar." Många uttrycker också att det brister i utbudet av tillgängliga läromedel för elevgruppen. En person skriver att " [det är] svårt att hitta material som passar till träningskolan", och en annan menar att det råder "omfattande brist på tillgängliga läromedel för elever med funktionsnedsättning inom grundskolan".

Bland bristerna nämns behovet av att kunna sätta ihop eget material från olika källor: bildbanker och kortare texter, men även lektionsförslag och exempel.

Utöver bristen i utbud lyfts även kompetensbrist hos personalen, knappa ekonomiska resurser och även avsaknad av forskning.

Gymnasieskolan

Bland de svarande i gymnasieskolan är det ingen som uttryckligen nämner ekonomin som en svag punkt. Däremot återkommer synpunkten att det saknas kompetens. Någon lyfter även brister i ledarskapet på skolan. En annan skriver att "som skola saknar vi rutin att kartlägga behovet, det är det största problemet på min skola". I övrigt är det främst olika typer av brister i utbudet av läromedel som beskrivs. Det gäller till exempel lättlästa läromedel för vuxna i andra ämnen än svenska samt läromedel med egenskaperna AKK, alternativ bildpresentation, långsam progression, lättläst, sensoriskt, teckenspråk, textad film och tryckt punktskrift i kombination med varandra. Det framhålls också att det är svårt att hitta inlästa läromedel till små specialkurser i gymnasieskolan – en synpunkt som liknar den från folkhögskolorna och YH-utbildningarna.

Ytterligare en fråga som framkom, inte minst vid mötet med intresseorganisationerna, är att det finns tydliga brister i skolhuvudmännens upphandlingskompetens, i vilka krav man bör ställa till exempel vid upphandling av läromedel eller lärplattformar och hur man bör utvärdera svaren som kommer in. Detta är faktorer som i hög grad kan påverka tillgången till tillgängliga läromedel.

Gymnasiesärskolan

Samma trend med minskande elevgrupper som för grundsärskolan finns inom gymnasiesärskolan. Svaren från pedagogerna inom gymnasiesärskolan liknar i mycket de från grundsärskolan. Även här tycks det mycket vanligt att pedagogerna ägnar mycket tid åt att skapa eget material. En person kommenterar till exempel att "flera av våra elever är inte läskunniga och har teckenspråk som modersmål. All information måste därför anpassas med bilder/ritade tecken. Vi har även elever med dövblindhet, där allt skolmaterial måste vara taktilt för att vara begripligt."

Vad gäller brister så är det framför allt brister i utbudet av läromedel som kommenteras. En person menar att det råder "stor brist på material som är anpassade för gymnasiesärskolans nationella kurser, samt stor brist av dessa material på teckenspråk", en annan skriver att "grundläggande

läromedel anpassat för elever på gymnasienivå saknas". Motsvarande behov som för grundskolan av material (bilder, texter och exempel) som underlättar det egna arbetet med läromedel lyfts fram.

Specialskolan

Situationen för specialskolan är i huvudsak densamma som för särskolan med mycket eget arbete med att anpassa och skapa eget. När det gäller teckenspråk är utbudet begränsat och det som finns är ibland gammalt och det tar lång tid att producera nya läromedel. Behov av mer modulära komponenter och översättning av befintliga läromedel till teckenspråk finns med bland önskemålen. Kommentaren att "lätt inte är det samma som barnligt" känns igen från särskolan och visar på svårigheten att använda lättlästa läromedel avsedda för yngre barn.

Utbudet för förskola till gymnasieskola

I enkäterna till personalen inom skolformerna förskola till gymnasium så har de svarande ombetts att inte bara ange om det finns behov av läromedel med olika egenskaper i deras verksamhet. De ombads samtidigt att själva bedöma utbudet av läromedel med dessa egenskaper. Ofta skiljer sig bedömningarna kraftigt åt inom grupperna av svarande. Medan några personer menar att tillgången är mycket bristfällig avseende ett läromedel till exempel med alternativ och kompletterande kommunikation, så svarar några andra att tillgängligheten av sådana läromedel är utmärkt. Vidare har dessa uppskattningar jämförts med antalet läromedel som i databasen "Hitta läromedel" har bedömts ha dessa egenskaper. Intressant nog finns det ingen korrelation mellan den upplevda tillgången, eller bristen på tillgång gällande en viss egenskap, och antalet titlar i "Hitta läromedel" som märkts upp med denna egenskap. Det kan finnas flera skäl till detta, som att varje egenskap kan innehålla många olika delar och aspekter, men det är tydligt att ett stort antal titlar inte är en garant för en upplevd god tillgång. För att bedöma hur väl utbudet matchar behovet krävs en mer djupgående analys.

För samtliga skolformer till och med gymnasiet tycks behovet av anpassning av teknisk utrustning vara stort. Detta har egentligen inte med läromedelstillgången att göra, men det påverkar i hög grad elevernas möjlighet att tillgodogöra sig läromedel. Elevers tillgång till läromedel i lärandet minskar med andra ord om det finns tekniska brister på skolan, även om utbudet av läromedel i sig inte brister. Även när det gäller teknisk anpassning finns ett behov av utveckling och användning av standarder.

Folkhögskolan

För folkhögskolan är läromedel inte kopplade till nationella kursplaner, utan utgår från skolans egen profil och utbildning. Till viss del används tillgängliga läromedel som tillhandahålls av MTM och SPSM och andra aktörer, men mycket anpassas eller produceras av folkhögskolan. Möjligheten att ansöka om statsbidrag för anpassningar används delvis, men tidsbrist, bristande kännedom och en tidskrävande process anges som skäl att inte ansöka om bidrag. De svårigheter som folkhögskolan lyfter fram handlar om behov av kompetens och nya målgrupper.

Inom folkhögskolan finns traditionellt en medvetenhet om studerandes olika behov och ett antal olika inriktningar mot just funktionsnedsättningar och andra funktionsförmågor.

Yrkeshögskolan

YH är inte en heller den en läroplansstyrd verksamhet med gemensamma kursplaner och mål. YH bygger på arbetslivets aktuella behov, med kurser som kanske bara genomförs med två eller tre kursomgångar. Det skapar flexibilitet och aktualitet i utbudet av utbildningar, men försvårar ett systematiskt arbete med att anpassa läromedel. I det arbete som Myndigheten för yrkeshögskolan genomfört 2012-2016 i syfte att öka kunskapen om tillgänglighet bland utbildningsanordnare

framgår att majoriteten av de studerande, som har rätt till stöd, avstår från detta och vill klara sig på egen hand. Det kan innebära att när behovet väl uppstår har en stor del av utbildningen redan avverkats och möjligheterna att sätta in stöd i form av läromedel är begränsade. De vanligaste insatserna handlar i stället om stöd av mentorer, extra tid och förändrade examinationsformer. Behovet av information om rättigheter och möjligheter är också stort.

Högskolor och universitet

För universiteten och högskolornas del är det viktigt att återigen framhålla att det finns en osäkerhet ifråga om hur många studerande som egentligen har behov av tillgängliga läromedel. Det kan finnas många studenter som får stöd men som inte syns i samordnarnas statistik eller som behöver stöd eller anpassningar men som saknar en diagnos eller inte känner till sin rätt att få sådan hjälp.

Även om det för högskolor och universitet inte finns några nationella krav kring hur stödet till de studerande ska se ut, finns det ofta tre nivåer:

- Ett allmänt stöd till alla studerande i form av studiestöd och campuslicenser för till exempel talsyntes.
- Stöd till studerande med läsnedsättning (enligt § 17 upphovsrättslagen) via biblioteket. Det kan handla om tillgång till Legimus och tillgång till inläst kurslitteratur.
- Individuellt stöd via samordnare, utifrån ett styrkt behov, i form av bland annat mentorsstöd, anteckningshjälp och teckentolk.

Det framgår av enkätsvaren att allt fler högskolor erbjuder samtliga studenter allt fler generella hjälpmedel som talsyntes och rättstavningsprogram. Men många lärosäten saknar också campuslicenser. Även om talsynteser ofta inte klarar naturvetenskapliga texter med matematiska symboler så föreligger ändå här ett tydligt behov. I övrigt är det framför allt två frågor som återkommer i svaren. Det första är att högskolans lärare saknar kunskaper om funktionsnedsättningar och möjligheterna till olika former av anpassningar. Vissa tycks ovilliga att göra anpassningar till exempel vid examinationstillfällen eftersom man uppfattar det som att villkoren blir olika för studenterna med respektive utan anpassning. Den andra frågan gäller att det tar lång tid att få fram inläsningar av kurslitteratur. En del menar att produktionstiden för inläsningar är för lång medan andra menar att kurslitteraturlistorna skulle kunna publiceras tidigare.

Övriga skolformer

När det gäller sameskolan, kommunal vuxenutbildning, svenska för invandrare (SFI) och särskild utbildning för vuxna har vi inte tillräckligt underlag för att beskriva eller bedöma behov och tillgång av tillgängliga läromedel.

5. Diskussion runt kartläggningens genomförande

Insamlingsmetoderna har varit enkäter, intervjuer och dokumentstudier. Fördelen med enkäter är möjligheten att på relativt kort tid få in synpunkter från många respondenter. En nackdel med enkäter är att de kan vara styrande genom de frågor som ställs och de svarsalternativ som ges. Men med öppna svarsalternativ där respondenten ges möjlighet att själv beskriva sina behov eller synpunkter, så kompenseras styrningen. I detta fall har enkäterna haft kommentarsfält och öppna svarsalternativ efter i stort sett varje fråga. Dessa har också flitigt utnyttjats av respondenterna, vilket vi hoppas avspeglas i redovisningen.

En annan nackdel med enkäter är att de sällan går på djupet utan ger många och redovisningsmässigt lätthanterade svar. Det kan till viss del kompenseras med öppna kommentarsfält, men det kräver en ökad insats av respondenten.

En aspekt som är svårare att kompensera är det faktum att enkätformen innebär att det ofta blir ett större fokus på de svar som många avger, det vill säga de stora grupperna och deras behov. Små grupper med specifika behov kan osynliggöras. Men att gruppen är liten gör inte dess behov mindre angeläget. Detta kan vara en svaghet i metoden, men då vi inte strävat efter en kvantitativ kartläggning utan försökt identifiera så många behov och eventuella brister är vår förhoppning att vi också fångat de mindre målgrupperna.

Öppna kommentarsfält och öppna svarsalternativ ger vissa möjligheter att kompensera för frågor som enkätmakarna glömt att ställa eller som inte har relevanta svarsalternativ. Det kan ändå finnas frågor eller aspekter som missats och för att minimera denna risk har ett antal intresseorganisationer, som Funktionsrätt Sverige och Lika Unika med sina respektive medlemsförbund, inbjudits till ett öppet möte där de kunnat lämna sina synpunkter.

En trolig felkälla är att respondenterna till enkäten inte uppfattat de angivna läromedelsegenskaperna på samma sätt som de är beskrivna på SPSM:s webb. Kategoriseringen är inte alltid enkel att förstå och det kan vara så att den svarande egentligen avser ett annat behov än det som SPSM tänkt när man anger behov av läromedel med någon läromedelsegenskap. AKK, som kommer högt i svaren när det gäller behov, gäller primärt för en ganska liten grupp elever, men kan ha tolkats på ett bredare sätt. Här finns det anledning att reda ut vilket behov det är som respondenterna uttrycker, då det upplevs som viktigt.

En annan felkälla kan utgöras av de adresslistor vi använt och att målgrupper eller respondenter inte nåtts av informationen om kartläggningen och därmed missat möjligheten att inkomma med synpunkter. Om så är fallet är svårt att veta. Men som påpekades inledningsvis så har ett stort antal organisationer och myndigheter tillskrivits och ombetts inkomma med synpunkter.

Det hade varit önskvärt att kunna komplettera den information som samlats in via enkäter med flera studiebesök på skolor, med möten med fler intresseorganisationer och intervjuer med fler experter och personer ur målgrupperna. Detta har skett i begränsad omfattning som en följd av den relativt korta tiden för kartläggningen samt att en stor del av genomförandet sammanföll med sommarlov och semestertider. Trots detta har vi fått in många svar och synpunkter, vilket visar att frågan engagerar många och vi vill med detta tacka för all den respons som kommit.

En faktor som påverkar undersökningen är att den är inriktad mot tillgången på läromedel, inte kvaliteten eller den faktiska användningen. Det kan finnas ett stort utbud inom ett ämne men pedagoger och elever kan ändå vara missnöjda eftersom kvaliteten eller aktualiteten upplevs som låg eller att innehållet endast täcker en begränsad del av behovet. Omvänt kan utbudet vara ytterst begränsat men om kvaliteten och inriktningen täcker det aktuella behovet kan målgruppen vara nöjd. Detta fångas inte upp i kartläggningen, dels då det inte var en del av uppdraget, dels då det är en svårfångad aspekt som kräver betydligt mer tid och arbete. Trots det finns det inslag av detta perspektiv i både insamling och redovisning. Inom flera verksamheter är också läromedel i sig inte så intressant, då arbetet bygger på att sätta ihop ett eget material från många olika källor.

Ytterligare aspekter på eventuella felkällor i underlaget gäller definitioner och begrepp. Läromedel är ett grundläggande begrepp i kartläggningen, men det saknar en tydlig definition. Några av de frågor vi fått handlar om vad som avses med läromedel – räknas t.ex. digitala enheter i form av datorer och plattor dit? Vi har använt oss av den definition som inleder sammanfattningen, den går naturligtvis att tolka på lite olika sätt. Även de egenskaper för läromedel som SPSM använder i Hitta läromedel kan tolkas på olika sätt och varje egenskap i sig innehålla en lång rad olika aspekter. Antalet frågor kring begreppen läromedel, funktionsnedsättning och läromedelsegenskaper är dock väldigt få i förhållande till antalet respondenter och svar, så vår bedömning är att det inte påverkar resultatet i

någon större omfattning. Diskussion och studiet kring läromedel och hur de används är dock ett viktigt område att gå vidare med.

6. Slutsatser

I undersökningsmaterialet för förskolan och grundskolan förekommer inte några systematiska skillnader beroende på om det är en kommunal eller fristående huvudman för förskolan.

Några tydliga brister som lyfts fram finns inom tre områden:

- Personalens kompetens, både kring funktionsnedsättningar och vilket tillgängligt material som finns.
- Brister i utbudet av tillgängliga läromedel.
- Huvudmannens ekonomi försvårar inköp både av pedagogiskt material och teknik.

Brister i existerande tillgängliga läromedel handlar dels om att det saknas tillgängliga läromedel, dels att förlagens läromedel är olika sinsemellan. Avsaknaden av standards för digitala läromedel återkommer bland svaren.

Avsaknad av forskning, brister i ledarskapet på skolor och avsaknad av rutiner att kartlägga behov tillsammans med bristande upphandlingskompetens är andra kommentarer.

Bilden är densamma för gymnasieskolans del med undantag av att huvudmannens ekonomi inte uttryckligen nämns som ett problem.

För grundsärskolan, gymnasiesärskolan och specialskolan tycks bristerna i utbudet vara mer omfattande. Lärarna får ofta skapa egna material eller göra egna anpassningar, dels eftersom utbudet brister och dels eftersom behoven hos eleverna är individuella och intressestyrda, vilket gör att egna anpassningar krävs.

Folkhögskolan och YH utgår inte från nationella kursplaner. Det skapar flexibilitet och aktualitet i utbudet av utbildningar, men försvårar ett systematiskt arbete kring att anpassa läromedel. Det finns extra statliga medel att söka för anpassningar med detta sker relativt sällan dels för att det är svårt att förutse behoven, dels för att det inte upplevs som kostnadseffektivt att ansöka.

På högskolor och universitet tycks stödet till studerande finnas på tre nivåer: en generell nivå med campuslicenser på talsyntesprogram, rättstavningsprogram och liknande; en nivå med stöd till studerande med läsnedsättning (enligt § 17 upphovsrättslagen) via biblioteket; samt individuellt stöd via samordnare, utifrån ett styrkt behov. Men här kan det finnas en osäkerhet om hur många av de berättigade som söker stöd. I övrigt framkommer att högskolans lärare ofta tycks sakna kunskap om funktionsnedsättningar och möjligheterna till olika former av anpassningar, samt att det tar lång tid att få fram inläsningar av kurslitteratur.

Teknik och tekniska anpassningar är en komplex men viktig fråga. Behov av anpassning av teknisk utrustning finns inom alla skolformer och kan handla om allt från relevant utrustning anpassad efter situationen, inställningar och tillgång till program och tjänster till kringutrustning, men även skolhuvudmannens tekniska miljö.

Genomgående för kartläggningen är att det är svårt att analysera matchningen mellan behov och utbud. Frågan är komplex och kräver ytterligare fördjupning.